

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.13>

УДК 81-11:821.161.2'05-32.09Кримський

ВІДОБРАЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ ХІХ СТ. В ОПОВІДАННЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

ГОЛОЮХ

Лариса Василівна,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії та культури
української мови,
Волинський національний універ-
ситет імені Лесі Українки;
пр-т Волі, 16 г, кв. 5, Луцьк, 43023;
e-mail: lara2709@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6971-6301>

Larysa

HOLOIUKH,

PhD in Philology, docent,
Department of history and culture of
Ukrainian language;
Lesya Ukrainka Volyn National
University;
16-G Voli St., Lutsk 43025, Ukraine;
e-mail: lara2709@ukr.net

Статтю присвячено проблемі інтелектуалізації української літературної мови у зв'язку з художньо-естетичною традицією кінця ХІХ ст. На матеріалі мови оповідань Агатангела Кримського простежено функціонування книжної лексики – термінів, лексичних одиниць абстрактної семантики. Встановлено стилістичні функції лексико-тематичних груп: «мова» – назви мов, мисленнєво-мовленнєвих процесів, лінгвістичних понять орієнталістики, назв соціальних типів мови; «освіта» – назви осіб, предметів, професій; «культура і мистецтво» – власні і загальні назви, поняття літературознавства; «суспільно-політичне життя».

Акцентовано увагу на лінгвософії автора, мовний світ якого вмістив наукові, мистецькі, естетичні, світоглядні, морально-етичні аспекти українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ століття. Визначено вплив наукового інтелекту й лінгвістичної ерудиції Агатангела Кримського на формування лексичного ядра його прозових текстів.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, книжна лексика, мовний знак, лінгвопрагматична функція, лінгвософія письменника, оповідання Агатангела Кримського.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. активізувався процес інтелектуалізації української літературної мови, що зумовлено урізноманітненням тематики українського писемного слова,

насамперед художнього, його стилістичним розвитком. Важливим чинником функціонування української літературної мови цього періоду була потреба виходу за межі власне провінційної, соціально-побутової тематики, а отже, спрямування на інтелектуальний вектор. «Ця винятково важлива для розвитку української літературної мови проблема могла бути вирішена лише письменниками, мова творів яких відзначалась високим інтелектуальним рівнем» [Януш 2008: 210]. До таких майстрів слова належали Іван Франко, Леся Українка, Агатангел Кримський та інші письменники.

Інтелектуалізація як явище в українській художньо-естетичній традиції, засоби її вираження були переважно об'єктом літературознавчих досліджень. Лінгвістичний аспект вивчення інтелектуалізму в художніх текстах висвітлено значно менше. Лексико-семантичний та ідіостилістичний принципи інтелектуалізації літературної мови зафіксовані у працях С. Я. Єрмоленко, Л. А. Лисиченко, Л. П. Петрової, Л. І. Шевченко, Я. В. Януш та ін.

Мета статті – виявити лінгвопрагматичні та лінгвостилістичні функції маркерів інтелектуалізації української літературної мови, що зафіксовані в оповіданнях А. Кримського.

Лінгвософія мови Агатангела Кримського відображає насамперед постать ученого-інтелектуала, поліглота, письменника, мовний світ якого вмів наукові, мистецькі, естетичні, морально-етичні аспекти життя українського суспільства кінця XIX – початку XX століття. Тексти оповідань Агатангела Кримського зафіксували для нас велику кількість книжної лексики, функціонування якої було зумовлене двома чинниками: особистісними світоглядно-ментальними рисами письменника і потребою часу. В.М. Русанівський слушно зазначає: «Кожен період історії певного народу, особливо якщо він бурхливий, позначений соціальним напруженням, характеризує певна лексика. Насамперед це найпоширеніші слова, слова, які в усіх «на вустах» [Русанівський 2001: 274].

Мовна картина світу А. Кримського позначена активністю значної кількості назв абстрактних понять – суспільно-історичних, політичних, культурних, освітніх, морально-етичних, духовних. Актуалізація відповідної лексики пов'язана з розширенням кількісного складу й семантичного урізноманітнення змодельованих ще текстами оповідань А. Кримського лексико-тематичних груп.

Особливість лінгвософії письменника – глибоке осмислення тогочасного українського суспільного життя, занурення в актуальні проблеми держави, освіти, культури. А це потребувало звертання до суспільно-політичного лексикону (*влада, державність, держава, монархія, українофільство, національна справа, націоналістичні теми, лібералізм, світогляд, віра*), до поширених в освічених колах усталених словосполучень на кшталт *жіноча емансипація, народна самосвідомість, моральна повинність, батьківська власть*, до власне української лексики з абстрактною семантикою і до лексичних іншомовних запозичень: (*вчення, вагання, велич, втіха, мудрість, освіта, погорда, покликання, розкіш*). Серед абстрактної лексики фіксуємо запозичення- кальки з російської мови, або запозичення з інших мов через російську: *сожаління, коректність, бонтонність, приятність, пафос*). Позитивно-оцінну семантику передають вербалізовані абстрактні поняття: *мудрість, благородство, пошана, розум, правда, почесь, надія, вірність* тощо. Мікрогрупу слів з негативною конотацією утворюють такі номінації: *самоволя, ненависть, горе, рабство, спокуса, провина, підступність, приреченість, збентеження, (божа) кривда, гнобителство, душевні муки, глупота, зло, неволя, гнів* та ін.

Мова персонажів оповідань А. Кримського є відображенням поглядів, політичних, моральних, культурних ідей часу, що засвідчили такі репліки або діалоги: *Як повинен зватися володар будучої малоруської монархії? Чи великий князь, чи гетьман, чи король? Рішав чимало й інших пекучих національних справ* [Кримський 1972: 482]; *Хоч у тобі є багацько благородства, а ще більше мерзенного egoїзму!* [Кримський 1972: 389]; *Не на розкіш я йду, а до сиріт на бідкування* [Кримський 1972: 430].

Одним із маркерів інтелектуалізації прозової мови письменника-поліглата є лексико-тематична група «мова», що охоплює власне номінації мов, а також назви мисленнево-мовленневих понять і процесів: *класичні мови, грецизна, латина, московська мова, французька мова, новобейрутська мова, діалект, говір, діалектна мішанина, слово, вимова, говорить по-українськи, фраза хохлацька, українізна* (у знач. 'українська мова'), *сказав по-російськи, по-малоруськи* та ін. Зауважимо, що лінгвопрагматика художньо-естетичного втілення теми української мови пов'язана з вербалізацією явища хибного, неправдивого патріотизму, наприклад: *Закінчити ж можна буде, ну, хоч так: «Панове товариство! Бачите, що простий народ дійшов*

до самопізнання, горнімось же й ми до рідного...» гм-гм... «очага»... гм! Як же буде «очаг» **по-малоруськи**?.. – Олесь напружував усю свою тямку. – Ах! Та «пріпічок» же! Закінчу з одушевленням: «Горнімось до рідного пріпічка!» [Кримський 1972: 481].

В оповіданнях автор значну увагу приділяє характеристиці етнокультурні особливостям арабів, детальним описам специфіки їхньої мови Пор. кілька цитат із «Бейрутських оповідань»: *Арабські діти плачуть інакше, як франжійські. Звісно всім, що арабська мова дуже горлова. Особливо ж єсть там один такий звук, що рідко хто з європейців навчиться його коли-небудь вимовляти. Той звук зветься «айн». Вузлуваті німці (хитрі в біса!) постерегли, що коли прислухатися, як риплять немазані двері, то ото ж і маємо того самого арабського «айна» [Кримський 1972: 539]; Навіть мова арабська виробилася в Бейруті не тая, що була давніш. Перед 1860 роком був у Бейруті свій старий діалект, один із незліченних сіро-арабських діалектів, близький до того, яким і досі говорять старші люди в другому приморському місті Сирії – в Тріполі. Той давніший бейрутський діалект визначався дуже різкою, уривчастою й грубуватою вимовою; старі природні бейрутяни ще й тепер ним говорять; він – повний контраст супроти дамаської мови, через лад м'якої, й співучої, й тягучої. Та як налетіли до Бейрута цілі орди дамаскинців та арабських християнів з усяких інших міст внутрішньої Сирії, зачала стара бейрутська мова вимирати. Спершу був якийсь час, що діалекти прииленців не змішувалися: прихожі та найжджі чужі араби оселилися були своїми осібними земляцькими кварталами поблизу старих суцільно бейрутських кварталів, і таким способом чулися в Бейруті якусь пору заразом щось аж шестеро неоднакових арабських мов; ба й тепер іще кожен бейрутський квартал трохи одрізняється своєю вимовою од других кварталів. Та от виростло в товаристві між собою друге покоління тої неоднакової бейрутської людності, і вже теє друге покоління забалакало інакшою мовою, ніж їхні батьки – мовою мішаною, ані батьківською, ані старою бейрутською, а середньою [Кримський 1972: 553].*

Спостерігає А Кримський за соціолінгвістичною ситуацією в арабському світі, констатує зв'язок між релігією, освітою, мовою як інструментами колонізації Росією арабських територій: *Петербурзькі орударі «Палестинського товариства», а*

саме секретар Хитрово та інші обрусителі <..> наділили Катерині гучний титул: «начальниця Бейрутського православного інституту для девиц» та й заявили всім п'ятьом, що мають вони їхати на Схід із спеціальною місією: щоб із Бейрутського інституту повиганяли звідусіль **французьку мову**, а натомість запровадили тамечки скрізь **московську**, та то ще й так запровадили, щоб геть усі науки йшли **мовою московською**, а не **французькою й арабською**, як було досі. Того, – мовляли петербурзькі орударі, – страх як бажають бейрутські православні араби, бо всі православні на Сході – страшенні русофіли і люблять щире **православну мову** [Кримський 1972: 578]; Замість давнішої простої неохоти супроти **московської мови**, з'явилася в бейрутських арабів уже люта ненависть – і проти **московської мови**, і проти московських учительок [Кримський 1972: 579].

Увага А. Кримського була прикута до проблем освіти в Російській імперії наприкінці XIX ст., що відповідно актуалізувало лексикон цієї сфери життєдіяльності. Зокрема **університет**, **пансіон**, **гімназія**, **школа**, **київська інтернатна школа**, **клас гімназійний**, **казенний пансіон**, **директорська кімната**, **рекреаційна зала**, **тезис**, **аксіома**, **фізика**, **математика**, **геометрія**, **історія**, **географія**, **етнографія**, **лекція**, **педагогічна мета**, **педагогія**, **виховання**, **естетика**, **«розумний егоїзм»**, **утилітаризм** та ін. Пор. у контекстах: **Але жінка, що не здобула високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, психологічних основ педагогії свого чоловіка** [Кримський 1972: 380]; **А знов от про пісні: сказав би я вам, нащо вони, але як же перше я вам витолкую, що таке етнографія?** [Кримський 1972: 487].

За текстовим навантаженням книжної лексики, зокрема назв осіб, зафіксованих в оповіданнях «Батьківське право» та «Перші дебюти одного радикала», сучасний читач може уявити суспільно-політичну структуру держави, рівень науки, освіти, культури: **реаліст**, **ідеаліст**, **нігіліст**, **резонер**, **демократ**, **українофіл**, **українолюбець**, **радикал**, **патріот**, **педагог**, **професор**, **директор**, **вчитель**, **навчитель**, **вихователь**, **класний наставник**, **учень**, **воспитанник**, **міністр просвіти**, **російський консул**, **пролетарій**, **англійська леді** та ін. У багатьох контекстах спостерігаємо, як автор оцінює, емоційно характеризує дії, поведінку виведених персонажів. Пор. такі як-от у таких іронічні висловлення: **Здається, що як реаліст, так і ідеаліст однаковісінько були п'яненькі** [Кримський 1972: 389]; **Од складання**

народних загадок та прислів'їв вольна, крилата думка понесла **патріота** до дальших міркувань [Кримський 1972: 481]; – Ач який **пророк** вишукавсь! – перебив покривджений «старцюга», потім плюнув і пішов [Кримський 1972: 403].

Здебільшого дійові особи номіновані епітетними словосполученнями: *новітній апостол, новітній українець, новітній професор, юний дарвініст, мельхіоровий ліберал, доморідний ліберал, провінціальні ліберали та радикали* тощо. Контекст часто передає іронічно-зневажливу тональність художньої оповіді: *Так я тобі, новітній апостоле, от що порадою: через те саме почуття правди бігай-но до Корніцького та й донеси йому щось на мене* [Кримський 1972: 388]; *Раз він був кинув йому в очі назву «мельхіорового ліберала»* [Кримський 1972: 509]; *От шибенік! Тільки й промовила вона до доморідного ліберала й вольнодумця* [Кримський 1972: 486]; *Ті провінціальні ліберали та радикали, які йому зустрічалися, визначалися звичайно лиш платонічною прихильністю до своїх радикальних гадок* [Кримський 1972: 510]. Пор. також такі метафоричні вторинні номінації: *ініціатор «геніальної ідеї», зразок коректності та бонтонності* ('доброго тону'), *ліберальний блазень, антидемократична ораторка*. В іронічних оцінках прочитуємо ставлення автора до тогочасних суспільних рухів, оцінку морально-етичної поведінки людей наприклад: *Петрусь із балачки жінок швидко довідавсь, що той увічливий кавалер, той зразок коректності та бонтонності в дамськім товаристві, гідко грабує арештантів* [Кримський 1972: 386].

Ерудиція А. Кримського-інтелектуала виявляється в його текстах, де згадано власні імена відомих людей різних історичних періодів (політичних діячів, філософів, письменників, композиторів): *Демосфен, Цицерон, Вергілій, Гомер, Арістофан, Пушкін, Писарєв, Белінський, Добролюбов, Спенсер: Як то любо, вже по виході з гімназії, знаходячись на службі, розгорнути часом на одгалі Вер-гі-лі-я або Го-ме-е-е-ра!.. Прочитати їх в оригіналі* [Кримський 1972: 395]; *Втікаючи, він довго ще чув за собою «бодай, бодай...» зичливої римлянки, що безконечником розлягалося по повітрю. Він наглядно впевнився, що в тієї жінки принаймні язикові мускули були насправжки античного складу та що на красномовство не перевершив би її аніякий Демосфен, ані Цицерон з їхніми філіппіками* [Кримський 1972: 433]. Деякі з названих номінацій відбивають актуальні для світоглядних орієнтирів і морально-етичних пошуків

українського суспільства кінця XIX століття постаті, наприклад: кожне слово **Писарєва** дихало йому такою несперечимою логічністю, такою любовою свіжістю, такою принадою новітності, що він із якоюсь аж скаженою втіхою взяв ламати й руйнувати той моральний будинок, що досі будувався в його душі на підвалині авторитету старших: його молитовником, його оракулом зробився натомість **Писарєв**. Розвінчання **Пушкіна**, непотрібність естетики, «розумний егоїзм», утилітаризм, перевага розумної думки над вірою в усякі святощі і т. ін. – всі ці писарєвські ідеї бурхливим потоком ринули в хлоп'ячий мозок та й учинили тамечки цілу революцію [Кримський 1972: 397]; *Що ти, лермонтовським Демоном або Печоріним хочеш бути?! Отямся, милий – з добрячим сміхом закінчив він* [Кримський 1972: 387].

Культурницьке спрямування оповідань А. Кримського зумовило актуалізацію і таких назв, як *твір, книга / українська книжка, книжки демократичного напрямку, писання, часопись та ін.*, наприклад: *Отак розпочалося його українофільство, прихачі, самоуком. Бо перебував гімназист у пансіоні, в інтернаті, далеко од живого світу; справжніх українських громадян у Києві знати не міг; свої націоналістичні погляди черпати він міг трохи з розмов із товаришами, такими самими підлітками-пансіонерами, як він, а потроху – самотужки, з декількох випадково прочитаних українських книжок, що часом російська цензура, через недогляд, пуска їх на божий світ* [Кримський 1972: 480]; *Книжки були демократичного напрямку, трохи навіть проти цензурні, Олександр їх позичив у когось у Звенигородці, та не дочитав, а дочитати бажалося* [Кримський 1972: 485]; *Оце він лежить на канані та читає одну з галицьких часописей, заборонених у Росії. Тую часопись надруковано на тонесенькому папері, бо вона пересилається до Росії тільки в запечатаних поштових конвертах: інакше цензура була б не пустила* [Кримський 1972: 503].

Отже, мова оповідань А. Кримського є джерелом дослідження динаміки українського лексикону кінця XIX століття, який, як відомо, неповно відбитий у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, розпорошений по невеликих за обсягом словниках. Утім увага саме до проблеми інтелектуалізації української літературної мови в контексті мовної практики національно-культурної інтелігенції є перспективною для розширення наших уявлень про стан лексико-семантичної системи української мови на межі минулих століть.

Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001.

Януш Я.В. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови. *Лесья Українка і сучасність. Зб. наукових праць.* Луцьк, 2008. Т. 4. С. 32-40.

REFERENCES

Krymskyi, A.Yu. (1972). Compositions in five books. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Rusanivskyi, V.M. (2001). The history of Ukrainian literary language. Kyiv : Artek (in Ukr.).

Yanush, Y.V. (2008). Lesya Ukrainka's role in the intellectualization of Ukrainian literary language. *Lesya Ukrainka and the today.* Lutsk, 32-40 (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2021

Larysa Holoiukh

REFLECTION OF THE INTELLECTUALIZATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE END OF THE XIX CENTURY IN THE SHORT STORIES OF AHATANHEL KRYMSKYI

This article is dedicated to the linguo-cognitive comprehension of the intellectual sphere of language markers in the short stories of Ahatanhel Krymskyi. The author studies the function of scientific notions and language units of abstract semantics. The author studies lexical-semantic language field- the names of languages, thought-language processes, linguistic notions of orientalist. The light is shed on the linguo-pragmatical personal names which reflect the political structure of the state, the level of science, education, culture, as well as the names of the educational purpose as the national space dominants which provide the local coloring to the described events, personal names of different famous people of different historical periods: politicians, philosophers, writers, composers, names of characters, names of fictional and scientific works as well as the notions and phenomenon connected to the famous people. The author studies nominations that reflect

cultural and political life in Ukraine of the end of XIX century: ukrainophilism, liberalism, awareness and such, pragmatics of choosing not to transliterate Latin, French and Italian expressions. The author highlights Krymskyi's linguosophy, who's language universe contained scientific, artistic, esthetical, existential, moral and ethical aspects of the Ukrainian society in the end of XIX, the beginning of XX century. Ahatanhel Krymskyi's intellect and his scientific erudition impacted the shaping of the lexical core of his prose.

Key words: intellectual notion, language marker, linguopragmatical function, linguosophy, Ahatanhel Krymskyi's short stories.